

QO'QON XONLIGINING MA'MURIY BOSHQARUVI VA MANSABLARI

A'zamova Dilobar A'zamatjon qizi

Farg'ona davlat universiteti Tarix fakulteti

Tarix yo'nalishi 3-kurs talabasi

dilobarazamova5@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7844562>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 10-april 2023 yil

Ma'qullandi: 15-april 2023 yil

Nashr qilindi: 19-april 2023 yil

KEY WORDS

Farg'ona vodiysi, Qo'qon, ming urug'i, otaliq, beklarbegi ,biy, devonbegi, parvonachi, dodxoh, oftobachi, sarkor, qushbegi

ABSTRACT

Ushbu maqolada Qo'qon xonligining ma'muriy tuzilishi, davlat boshqaruvi, Qo'qon xonligidagi mansab va lavozimlar va ularning vakolatlari haqida so'z boradi.

XVIII asr manbalarida Qo'qon xonligi **beklik**, ba'zan **viloyat va sarkorlik** sifatida tilga olingan ma'muriy – hududiy qismlarga bo'lingan hamda ularni xon tomonidan tayinlanadigan beklar, hokimlar va sarkorlar boshqargan. Ayrim manbalar (A. Kun) Qo'qon xonligidagi 15 ta beklkning nomini keltiradi. Bular: Qo'qon va uning atrofi, Marg'ilon, SHahrixon, Andijon, Namangan, So'x, Mahram, Buloqboshi, Aravon, Baliqchi, CHortoq, Navkat, Koson, CHust va Bobo darhon. "Turkestanские ведомости" (1876, №13) to'plamida esa Asaka, Marg'ilon, Baliqchi O'sh, So'x, Koson va O'zgan sarkorlik sifatida ham tilga olinadi.

Hokimlar va hududiy bo'linma boshliqlari xon oilasi a'zolari, unga yaqin guruhlar, yuqori tabaqa vakillari hamda etakchi qabilalar sardorlari orasidan tayinlangan. Misol uchun, Xudoyorxon davrida ettita bekl xonning o'g'illari va yaqin qarishdoshlari tomonidan boshqarilgan. O'z navbatida hokimlar viloyat hududlarini o'zlarining farzandlari va qarindoshlariga bo'lib berganlar. Qo'qon xonligining ma'muriy-hududiy boshqaruv tizimida **bek (hokim, voliy)** va uning o'rdasi alohida o'rin egallagan. Xon tomonidan tayinlangan **hokim** va **qozi** ko'plab vakolatlarga ega bo'lgan.

Bek o'rdasida ham xon saroyidagidek yuzlab amal va unvonlar joriy etilgan bo'lib, ular mahalliy aholidan yig'iladigan soliq hamda to'lovlar hisobidan kun kechirishgan. Beklar xonning itoatkor vassallari bo'lib, mamlakatni idora etishida uni qo'llab-quvvatlashlari, zarur bo'lganda unga yordam berishlari, uning hurmat- izzatini joyiga qo'yishlari, kerakli vaqtda o'z qo'shinlari bilan harbiy yurishlarda ishtiroq etishlari va sovg'a-salomlar yuborib turishlari lozim bo'lgan.

Qo'qon honligida Qo'qon, Toshkent, Andijon, Namangan, Marg'ilon, CHimkent, Jizzax, O'sh, Xo'jand, O'ratepa kabi aholisining soni jihatidan katta, hunarmandchilik va savdo rivojlangan, mamlakat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan o'nlab

shaharlar mavjud bo'lgan. Xonlikning poytaxti Qo'qon shahri bo'lib, u mamlakatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy markazi edi.

XIX asrda xonlikning chegara hududlarini bir necha qal'a va istehkomlar muhofaza qilgan. Ular jumlasiga Oqmasjid, Avliyoota, Pishpak, To'qmoq, Qurtka, Niyozbek, Mahram kabilarni kiritish mumkin. CHu vodiysi bo'ylab bunyod etilgan istehkomlar esa nafaqat chegara muhofazasi uchun, balki ularning atrofidagi shahar va qishloqlarni itoatda ushlab turish uchun ham xizmat qilgan. Ushbu shahar va qal'alarda harbiy qism hamda ularga boshliq bo'lgan botirboshilar bo'lgan. Mudofaa maqsadlari uchun qurol va aslahalar saqlangan.

Xonlik tarkibiga kiruvchi hududlar aholisining joylashuvi va turmush tarzi bir –biridan farq qilgan. Toshkent vohasi va Farg'ona vodiysining sug'orilib dehqonchilik qilinadigan qismi aholi joylashuvi jihatidan zich bo'lib, ular o'troq hayot kechirganlar. Sahro, tog' va tog' oldi tekisliklaridan iborat hududlarda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholi yashagan.

Xonlikdagi aholi soni haqida manbalar turli ma'lumotlar beradilar. Bu ma'lumotlarga ko'ra, XIX asrning boshlarida xonlikda (Toshkent va Turkistonni ham qo'shib hisoblaganda) aholi soni 1 million, XIX asrning o'rtalarida 1,5-2 million, XIX asrning ikkinchi yarmida 3 million kishi bo'lgan bo'lsa, Rossiya imperiyasi tomonidan ko'plab hududlarning bosib olinishi hamda ularning bosqinchilar ma'muriyati tarkibiga kirishi natijasida xonlik tasarrufidagi Farg'ona vodiysida 2 millionga yaqin aholi qolgani taxmin qilinadi.

Aholi tarkibida o'troq aholi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholiga nisbatan ko'pchilikni tashkil etgan. XIX asr boshlarida aholining 40 foizdan ortig'i ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi bo'lsa, shu asrning oxiriga kelib ular 15 foizni tashkil etgan. Xo'jalik mashg'ulotlariga ko'ra, o'troq aholining asosiy qismi dehqonchilik, hunarmandchilik, kosiblik hamda savdo-sotiq bilan band bo'lsa, ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholi chorvachilik bilan shug'ullangan.

Mansablar va unvonlar. O'zbeklarning ming qabilasi (urug'i) boshliqlaridan biri Shohruhbiy asos solgan Qo'qon xonligidagi davlat boshqaruv tizimi o'rta asrlarda Movarounnahrda hukm surgan musulmon davlatlari boshqaruv tizimidan farq qilmas edi. Xonlikda Buxoro amirligida bo'lgani kabi Amir Temur davrida shakllangan hamda SHayboniylar davrida qisman islohot qilgan davlat boshqaruvi va tizimi mavjud bo'lgan. Xonlikda eng oliy va markaziy unvon **xon** unvoni bo'lib, uning hukumati cheklanmagan. Farmon berish va uning bajarilishini nazorat etish salohiyatlari xonning qo'lida bo'lgan.

Xonlikning ming qabilasidan bo'lgan hokimlar turli yillarda SHahrisabz, Urgut, Mog'iyon, Urmitan viloyatlari va bekliliklarida ham hukm surganlar. Olimxon davrigacha (1798y.) ming urug'i boshliqlari XIX asrning boshlarida **biy** unvoni bilan hokimiyatni boshqarganlar. Olimxon 1805 yilda o'zini rasman xon deb e'lon qildi. Xon unvoni bilan hokimiyatni boshqargan Umarxon (1810-1822yy.) 1818 yilda o'zini "**amir ul-muslimin**" deb e'lon qildi. 1822 yilda Muhammad Alixon ham xon unvoni bilan taxga o'tirgan.

Xon avlodlari **xonzoda, amirzoda, mirzoda, shahzoda, to'ra** deb atalganlar. Xonlikdagi davlat nizomi mutlaq yakka hokimlik bo'lib, xonning o'zi cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lsa-da, ma'lum tarixiy davrlarda uning salohiyati va hokimiyati cheklanib, saroy amaldorlari hamda qo'shin boshliqlarining xonga ta'siri kuchli bo'lgan. Bunga Musulmonqulining mingboshi va otaliq bo'lgan davrini (Xudoyorxon davrida, 1844-1852yy.) yoki Aliqulining amirlashkarlik va vazirlik davrini (Sulton Sayidxon, 1863-1865 yy.) misol qilib keltirish mumkin. Bu holat xonning siyosiy kuch qudrati ma'lum iqtisodiy asoslarga

hamda ma'lum ijtimoiy guruhlar faoliyatiga bog'liq bo'lgan deyishga asos bo'ladi.

Mamlakatda xon eng katta va yirik mulkdor bo'lib, xonlik hududidagi barcha boyliklarga, er, suv, qo'riq erlar, ko'lu anhorlarga egalik qilgan. Ulardan keladigan zakot, xiroj, tanobona va boshqa soliqlar shaklidagi daromadlar xon xazinasini muntazam ravishda to'ldirib turgan. Xon va uning qarindoshlari, saroy ahli va ma'muriyat, qo'shinlar va qo'shin boshliqlari asosan soliqlar hisobidan rag'batlantirilgan.

Manbalar ma'lumotlariga ko'ra, xon saroyida **mingboshi** boshchilik qiladigan **Kengash** tuzilgan bo'lib, bu kengash saroydagi davlat ahamiyatiga molik muhim ishlarni ko'rib chiqqan. Dasturxonchi, risolachi va boshqa muhim amaldorlar a'zo bo'lgan ushbu kengash davlat boshqaruvida muhim ahamiyatga ega edi.

Qo'qon xonligida asosan Olimxon, Umarxon va Muhammad Alixonlar davrida (1798-1842 yy.) davlat boshqaruvi va davlatchilik ichki va tashqi siyosat ancha barqaror hamda nisbatan tinch rivojlangan. Ammo XIX asrning o'rtalariga kelib Qo'qon xonligi inqirozga uchray boshlaydi. Tadqiqotchilar ushbu inqirozning asosiy sabablari sifatida o'troq xalq va ko'chmanchi aholi o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni, o'zaro nizo va urushlarni, xon taxti uchun olib borilgan kurashlarni, Buxoro amiri bilan bo'lgan nizolar va dushmanliklar, saroy amaldorlarining xoinliklari kabilarni ko'rsatadilar. Bularning natijasida iqtisodiy hayotda taraqqiyotpasayib, ijtimoiy tarqoqlik kuchayib bordi va davlat inqirozga yuz tutdi.

Qo'qon xonligida unvonlar va mansablar ular ijrochilarining vazifalari hamda martabalariga qarab **harbiy, harbiy-ma'muriy, saroy unvon va mansablari hamda ma'muriy vazifalari, diniy mansab va unvonlar hamda diniy qozixona** amallariga bo'linar edi. Xon saroyida quyidagi harbiy mansab va unvonlar joriy etilgan:

Amir ul-umaro – amirlar amiri. Xon tomonidan keng vakolatlar berilgan (davlatdagi muhim ishlar, amaldorlarni amalga qo'yish va olish, davlatdagi ichki tartibni saqlash, saroydagi tartib – intizom kabilari) shaxs bo'lib, xondan keyingi eng yuqori mansab hisoblangan;

Amirlashkar – amir ul-umarodan keyingi mansab. Qo'qon xonligida mingboshi harbiy unvonining vazifalari, darajasi amirlashkarlikka teng bo'lgan;

Mingboshi – ma'mur sifatida ming nafar otliq askar beradigan mulkning hokimi. Bu unvondagi shaxs harbiy yurishlar vaqtida qo'shinni boshqarib, lashkarboshi unvonini olgan. Bu unvonning egasi vazirlikka ham da'vogar bo'lgan. Bu unvon SHeralixon davrida (1842-1844 yy.) yuqori darajadagi vazifaga aylanib ketgan;

Botirboshi – botir bahodirlar boshlig'i. Besh yuz kishidan ko'p lashkarga boshchilik qilgan. Viloyatlarda botirboshi harbiy va qo'shin ishlariga mas'ul edi. Botirboshi ba'zan qurilish hamda sug'orish ishlariga ham boshchilik qilgan. (Ulug' nahr arig'i, Otabek botirboshi).

Qo'shbegi – harbiy qo'shinning boshlig'i. Bu mansab yurish va jangvaqtlarida berilib, uning egasi mingboshi unvonini olishga da'vogarlik qilgan hamda alohida viloyatga ham hokim bo'lishi mumkin edi.

Voli yoki voliy (noib, muovin) – tobe etilgan viloyat va tumanlarda xonning o'rinbosari. Viloyatlarda lashkar unga itoat etgan hamda u viloyatning harbiy ma'muriy ishlariga boshchilik qilgan.

Qal'abon yoki kutvol – Qo'qon xonligining chegeralarida joylashgan qal'a va istehkomlarining hokimi bo'lib, shu hududlarning harbiy- ma'muriy, xiroj va boj olish ishlariga javobgar bo'lgan. Harbiy maqsadga ko'ra, qal'abon vazifasiga dodxo'dan

qushbegigacha bo'lgan shaxslar tayinlangan.

Qo'rboshi – qo'rxona ya'ni aslahaxona boshlig'i. Bu mansab egasi xon vamingboshiga itoat etgan. Qo'rboshi qo'rxona, miltiqxona, to'pxonalarga boshchilik qilib, xomashyo topib kelishdan tortib to tayyor mahsulot ishlabchiqarish va ularni xon qaroriga binoan tarqatib berish jarayoniga javobgar bo'lgan.

Yofar – soqchilar boshlig'i. Bu mansab egasining guruhi yuz nafar askardan iborat bo'lgan. Yofar o'z guruhining hisob-kitobi, yillik xarajatini askarlari uchun xazinadan olib bergan. Manbalarda yofarlar g'allagir (g'alla oluvchi), javgir (bug'doy oluvchi) va sarpo oluvchi sifatida ham qayd etilgan.

To'pchiboshi – to'pchilar, zambarakchilar guruhi boshlig'i.

To'qsabo – o'zlarining tug'iga ega bo'lgan harbiy guruhning boshlig'i.

Ponsadboshi – besh yuz nafar askardan iborat guruh rahbari.

Yuzboshi – yuz kishilik harbiy dasta boshlig'i.

Panjohboshi – ellikboshi, ellik nafarli harbiy guruh boshlig'i.

Dahboshi – o'n kishilik harbiy guruh boshlig'i.

Qorovulbegi – soqchilar va qorovullar boshlig'i.

Harbiylar qatoriga askar, sarboz, nukar, sipohi, mergan, mahram, botur, to'pchi, zanbarchi, qo'rchi, qorovul kabilar ham kirib, qo'shin safida, nog'orachi, surnaychi, to'g'chi (bayroqdor) kabilar ham xizmat qilganlar. Bu harbiy unvonlar orasida mingboshidan ponsadboshigacha bo'lganlari oliy unvonlar, qo'rboshidan qorovulboshigacha bo'lganlar o'rta unvonli mansablar, qolganlari esa past unvonlar hisoblangan. Elikboshidan mingboshigacha bo'lgan harbiy lavozimdagi amaldorlar o'z xizmatlariga mulozimlar olganlar. Ponsadboshidan yuqori mansabdagi harbiylarga yana mirzolar va munshiylar ham xizmat qilgan. Manbalarda harbiylarga saroydan yiliga turli hajmdagi maosh berilganligi qayd etilgan.

Qo'qon xonligidagi saroy unvon va mansablari quyidagilar edi:

Otaliq – xon yoki xonzodaning murabbiysi, ularning homiylari. Ular tarbiyalagan xonzoda taxtga o'tirganidan so'ng, otaliqlar ham yuqori mansab va unvonlarni egallaganlar.

Beklarbegi – beklarning begi. Bu unvon xonning vorisiga yoki ba'ziviloyatlarning hokimiga berilgan.

Biy – turkiy qabilalarning boshliqlari.

Devonbegi – xon devonining boshlig'i, Qo'qon xonligi viloyatlaridan Toshkent va Dashti qipchoq mulkida ham devonbegi mansabi bo'lgan.

Xazinachi–davlat xazinasining hisob-kitobiga javobgar shaxs.

Xazinachilar viloyat markazlarida ham faoliyat yuritgan.

Inoq – xonning xos va sirdosh mulozimi.

Eshikog'asi yoki chehraog'asi – eshik oldidagi soqchi, posbon. Xonmahramlari va soqchi-mulozimlarining boshlig'i. Notanish kishilarni xon huzuriga ijozatsiz qo'ymaslikka javobgar shaxs.

Parvonachi – bu unvon egasi xon nomiga kelgan xat va arizalarni saroyga olib kirib, javobini olib chiqqan. Bu unvon boshqa unvon sohiblariga ham berilgan.

Dodxoh – xon oldiga fuqarolarning xohish-istak hamda maqsadlarini bayon etish huquqiga ega mansab, saroy unvoni.

Dasturxonchi – xon dasturxoniga, umuman, oshxonasiga javobgar saroy mansabi.

Saroy qorovulbegisi – xon oʻrdasining soqchilariga boshliq boʻlgan saroyamaldori.

Tunqator – tun boʻyi uygʻoq boʻladigan soqchi. Xonning dam olishi va yurishlari vaqtida qoʻriqchilik qilib, xonning yaqin kishilaridantayinlanadigan amaldor.

Oftobachi – xonning xos mulozimlaridan boʻlib, uning yuvinishi vatahorati vaqtida xizmat qiladigan amaldor.

SHarbatdor – eng oliy va faxriy unionlardan boʻlib, xonning xosmajlislari va safarlarida hizmatda boʻlgan.

Hidoyatchi – xon saroyiga yuborilgan tortiq va sovgʻalarni qabul qilib olib, xon nazaridan oʻtkazuvchi amaldor.

Shigʻovul – saroyga tashrif buyurgan elchilar va choparlarni xon huzuriga boshlab kiruvchi amaldor. Manbalarga koʻra, bu mansabdagi amaldorning vazifalari keng boʻlgan.

Sarkor – saroydagi xon amaldorlarining boshligʻi. Bu mansabdagi shaxs xonga tegishli shifoxonalar, korxonalar hamda qurilish ishlariga ham boshchilik qilgan.

Qushbegi (mirishkor) – ov paytida xonga hamrohlik qiladigan mansab egasi. Qushbegining ovchi itlari, lochin va burgutlari boʻlib, ov paytidagi xonning dam olish jarayonlariga ham bu shaxs javobgar boʻlgan.

Salomogʻasi – xon nomidan xalqqa salom beruvchi.

Kitobdor – saroy kitobxonasi uchun javob beradigan amaldor.

Risolachi – elchilar va ularning xat-xabarlariga javob berish uchun masʼul boʻlgan saroy amaldori.

Jamʻogʻa – xonning suhbatini, qabulini hamda bazmlariga ishtirok etuvchilarga xabar berib, chaqirib keladigan saroy amaldori.

Jarchi – xalq yigʻiladigan ommaviy joylarda xonning farmon vabuyruqlarini jar solib (baland ovoz bilan) eʼlon qiladigan shaxs.

Chopquchi – pichoq yasovchi, xon saroyidagilar uchun qurollar (pichoq, xanjar qilich) yasab, qoʻrchi vazifasini ham bajargan.

Shotir – xon rikobi oldida yuradigan hizmatchi, odamlarni xon kelishidan xabardor etib, ularni taʼzimga chorlab turgan.

Udaychi – xon rikobi oldida yurib, uning shaʼniga baland ovoz bilan maqtovli soʻzlar va hamdu sanolar aytib boruvchi hizmatchi.

Yuqoridagi amal va mansab egalari oʻz hizmatlari evaziga yillik maosh (pul, ot, qoʻy, gʻalla koʻrinishida) olganlar. Bundan tashqari, ularga tegishli er-mulklar ham berilgan.

Butun oʻrta asrlar musulmon davlatlarida boʻlgani kabi Qoʻqon xonligidagi musulmon ruhoniylari ham alohida imtiyozlarga ega boʻlgan ijtimoiy tabaqa hisoblangan. Xonlikdagi davlat boshqaruvida, taʼlim – tarbiyada, sud ishlarida hamda jamiyat hayotining turli sohalarida ularning fikri katta ahamiyat kasb etgan. Qoʻqon xonligida qoʻyidagi diniy va qozixona mansab, unvon hamda amallari mavjud boʻlgan:

SHayx ul-islom – dindorlarning eng oliy unvoni boʻlib, 1818 yilda Umarxon tomonidan joriy etilgan.

Xoja kalon – fiqh olimi (huquqshunos) ning faxriy unvoni.

Xalifa – oʻrinbosar. Qoʻqondagi naqshbandiya, qalandariya, yassaviya taraqqiyotlarining rahbarlari.

Aʼlam – faqih, olim hamda shariat qonun – qoidalarining bilimdoni.

Oxund – bilimli va madrasada oʻqiydigan kishi.

Sudur – vaqf mulklarining daromadlari hamda hisob – kitobiga javobgar mansabdor.

O'roq – vaqf yerlarining xiroj va soliqlariga mas'ul shaxs, o'roq shaklidagi nishonni sallasiga taqib yurgan.

Mudarris – madrasada ta'lim beruvchi ustoz.

Imom va imom xatib – masjid imomi hamda juma nomozlarida xutba o'qib xizmat qiladigan imom.

Muazzin – musulmonlarni namozga chaqiruvchi, azon aytuvchi.

Qozi ul – qo'zzot – qozilar qozisi (adliya vaziri).

Qozi kalon – xonlik poytaxti hamda viloyatlar markazlaridagi qozilar va qozixonalar ustida nazorat qiluvchi amaldor.

Qozii askar – qo'shin qozisi.

Tarakachi – meros qolgan mol-mulklarni merosxo'rlarga taqsimlab (taraka) beruvchi shaxs.

Xonlikdagi diniy va qozilik lavozimida bo'lganlar davlat tomonidan belgilangan maosh hamda turli ehsonlar hisobidan kun ko'rganlar. Madrasa, masjid, mozorlar o'zlarining vaqf mulklariga ega bo'lib, shu mulk daromadidan o'z xizmatchilariga maosh berganlar. Vaqf mulklariga muttavali mutasaddi – boshliq edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nabiyev R. Из истории Кокандского ханства. Toshkent. 1973
2. Nalivkin V. Краткая история Кокандского ханства. Казань. 1886
3. Muhammad Yunus Toyib. Tarixi Alimquli Amirlashkar//Sh.Vohidov. Sharq yulduzi. 1996. №1. B.218
4. Maxmudov Sh. Qo'qon xonligining ma'muriy bo'linishi masalasiga oid mulohazalar// Farg'ona vodiysi
5. J.Rahimov O'zbekiston tarixini o'rganishda arxiv manbalaridan foydalanish. T. O'qituvchi. 1995